

ПРИНЦИПИ ТА ЦІННОСТІ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

У статті здійснено аналіз принципів цивільного права, закріплених у чинному Цивільному кодексі України. Досліджено зв'язок принципів цивільного права з правовими цінностями.

Ключові слова: людина, цінність, принцип, цивільне право, свобода, справедливість.

Кожен індивід будує власне життя, спираючись на цінності, які формуються та змінюються під впливом різноманітних чинників — генетично закладених особливостей світосприйняття, фізичного та духовного розвитку, навколишнього середовища, тощо, — і є взаємозалежними із суспільними, оскільки ті є вираженням найважливіших індивідуальних цінностей превалюючої частини суспільства. Можна привести приклад будь-якої цінності, однак всі вони мають зміст тільки за наявності однієї — людини. М. Бердяєв наголошував, що в системі цінностей людина є особливою, абсолютною цінністю. З її інтересами як родової та соціальної істоти співвідноситься решта цінностей, і всі вони, так чи інакше, пов'язані з цінністю людини. Вона ж, народжуючись, отримує безцінний дар — життя, яке для неї є самоцінністю, для суспільства ж — найвищою цінністю [1].

Співіснування та взаємоузгодження приватних інтересів суб'єктів з різними життєвими концепціями потребує правового регулювання. Цивільне право є галуззю, предметом регулювання якої є приватні відносини між автономними, рівноправними суб'єктами, засновані на принципах, які відображають найважливіші людські цінності — гідність, свободу, справедливість, тощо. Питання, які досліджуються у науковій статті, є надзвичайно актуальними з огляду на те, що принципи цивільного права, будучи положеннями природного права, є відносно новими для нашого суспільства, що виховувалося на сповідуваних радянською владою догмах. Вони розраховані на регулювання відносин між суб'єктами з розвиненою правовою свідомістю, правовою позицією, в той час, як українські реалії є свідченням позитивістського підходу до розуміння права, проникнення у цивільні відносини владних тенденцій. Детальне вивчення суті принципів цивільного права з позиції філософсько-правового підходу допоможе кращому розумінню їх практичного призначення у сфері цивільно-правового регулювання.

Основні аспекти питань, які становлять інтерес цієї наукової розвідки, опрацьовувалися в рамках досліджень цивільного права такими на-

уковцями, як: А. Довгерт, В. Борисова, Н. Бондаренко, С. Погрібний, В. Старженицький, О. Кузнецова та ін. З позиції філософії права цінності та принципи права становили інтерес наступних дослідників: О. Бандури, М. Бердяєва, В. Графського, О. Данільяна, П. Рабіновича, С. Погребняка та ін.

Метою статті є аналіз основних принципів та цінностей цивільного права, виявлення їх зв'язку з цінностями природного права.

Система соціокультурних цінностей складає основу правових цінностей та вимог і, будучи категорією абстрактною, через засади (принципи) знаходить своє відображення у нормах позитивного права, які регулюють конкретні відносини, що виникають між суб'єктами. Цінності права є суттю права як цінності, вони відтворюються правом повністю або частково. Своїми структурними елементами — нормами, принципами, інститутами — вони означають цілком окреслені орієнтири, стандарти і цілі поведінки — особистої або групової [2, с. 79]. Право, — зазначає О. Бандура, — дає можливість узгодити притаманні кожному члену суспільства домагання свободи, взагалі розумно розв'язувати конфлікти у суспільстві, створити умови безпеки для його членів, забезпечити надійний та гарантований простір для діяльності особи [3, с. 44]. Одним із завдань держави, для якої людина — найбільша цінність, є законодавче закріплення правових принципів (засад), увідповіднення щодо них всієї правової бази та їх належне забезпечення. Але не тільки держава, а й усі суб'єкти права зобов'язані, здійснюючи свої права та задовольняючи інтереси, спиратися на правові принципи. Нехтування принципами, які зароджувалися поступово і є досягненням багатьох поколінь, обов'язково призводить до руйнування правового суспільства.

Індивідуальні і взаємопов'язані з ними соціальні цінності відображені в основоположних ідеях та принципах, перш-за-все, цивільного права, оскільки воно регулює правовідносини, що виникають в громадянському суспільстві і є тісно пов'язаними з природою існування людини, її інтересами. Ці відносини за своїм обсягом

та значимістю посідають в житті людини визначальне місце в порівнянні з відносинами, що виникають в інших сферах і регулюються іншими галузями права (наприклад, адміністративним, кримінальним, фінансовим, тощо), і які, за своєю питомою вагою, не можуть прирівнюватись до цивільних правовідносин. Нерсесянц В.С. вказує, що самі терміни «цивілізм», «цивілітарний», і т.і., як і відомий термін «цивілізація», — є похідними від латинського слова «civis» (цивіс) — громадянин, під яким розумівся свобідний та повноправний індивід, самостійний та незалежний суб'єкт суспільного і політичного життя [4, с. 8].

Принципи цивільного права відіграють провідну роль в цивільному законодавстві, основним нормативним актом якого є Цивільний кодекс України, і слугують орієнтиром для всіх правовідносин, що існують в приватній сфері. П.Рабінович зауважує, що чинний Цивільний кодекс України вперше в українській історії надав «природним» (антропним, загальносоціальним, позадержавним) правам і свободам людини безпосередньо юридичного значення, визнав їх напряду діючим джерелом суб'єктивних юридичних прав і обов'язків у певних суспільних відносинах. Іншими словами, Українська держава «вустами» її Цивільного кодексу офіційно санкціонує, начебто освятила, власне природне праворозуміння, поставила цивільно-юридичне регулювання на службу невідчужуваним правам і свободам людини [5, с. 48]. Позитивним є й те, що загалом у Цивільному кодексі України відбулося інтегрування багатьох інститутів та правових норм світових тенденцій розвитку цивільного права, в яких пріоритетом є людина. А. Довгерт відзначає, що концептуально Цивільний кодекс розроблявся на основі природно-правових теорій, згідно з якими закони держави не регулюють відносини, а лише здебільшого прагнуть наблизитися (збігтися) до конфігурації правовідношення, що походить безпосередньо від «Космосу», «Бога», «Розуму» чи «Логосу». Саме тому в ЦК України найповніше втілилися ідеї верховенства права [6, с. 84].

Слід звернути увагу на те, що принципи цивільного права знаходяться у взаємозв'язку із загальноправовими (конституційними) принципами, розглядаються у сукупності із ними і ними визначаються. Наприклад задекларований у Конституції України (ст. 41) принцип непорушності права власності знайшов своє відображення у статті 3 (неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом) та статті 321 (право власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні) Цивільного кодек-

су України. Н. Бондаренко звертає увагу на те, що від постійного обліку взаємодії принципів і норм конституційного та цивільного права якраз і залежить передбачуваність законодавства, оскільки у Конституції закріплені основоположні принципи та норми правового регулювання найважливіших суспільних відносин, на основі яких вибудовано усе законодавство, в тому числі і цивільне. Невипадково всі основні начала (принципи) цивільного права важливі для розуміння його призначення та соціальної ролі витікають з Конституції [7, с. 132].

Основні принципи цивільного законодавства визначені статтею 3 ЦК України. Це: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; свобода договору; свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність та розумність. Окрім зазначеної статті, принципи пронизують практично всі норми цивільного законодавства, які мають відповідати означеним принципам. Як доречно висловився С. Братусь: основні принципи будь-якої галузі права ми повинні виявити у самих нормах, що складають у сукупності дану галузь [8, с. 22].

Предметом регулювання цивільного законодавства є немайнові та майнові відносини. В Цивільному кодексі України особисті немайнові права визнаються пріоритетними по відношенню до майнових. Крім того, неприпустимість втручання у сферу особистого життя людини, як принцип цивільного законодавства, є підтвердженням того, що в основу створення Кодексу покладено природно-правову доктрину, якою захищаються, перш-за-все, такі людські цінності, як життя, свобода, здоров'я. Правове регулювання майнових відносин визначається, зокрема, такими принципами, як неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом та ін.

Принцип свободи договору є окремим, і, як доцільно вважають більшість науковців, одним із визначальних принципів у регулюванні цивільних відносин. Спільне проживання у соціальному середовищі побудоване на договірних відносинах, у які юридично рівні та майново самостійні суб'єкти вступають за власною волею. Воля, як правова цінність, у договірних відносинах має два аспекти — внутрішній та зовнішній. Вільне волевиявлення, будучи ознакою договору, вказує на те, що зовнішня воля особи обов'язково має відповідати її внутрішньому бажанню

укласти договір. В іншому випадку він може бути визнаний недійсним. Також, з метою вступу у договірні відносини, особа на власний розсуд обирає контрагента, має право укласти договори, не передбачені актами цивільного законодавства, якщо вони відповідають загальним засадам цивільного законодавства. Загалом, в принципі свободи договору виявляється суть цивільного права, оскільки вільні особистості, кожна з яких має свою неповторну концепцію життя, мають можливість самоствердження, саморегулювання, власного вибору, усвідомлюючи необхідність самообмеження, взаємоузгодження інтересів для досягнення кінцевої мети.

Ефективним засобом для відновлення права є судовий захист цивільного права та інтересу, а захищеність є необхідною складовою права. За допомогою принципу судового захисту цивільного права та інтересу досягається як відновлення права, так і попередження суб'єктів про відповідальність за можливе порушення прав інших осіб. Абсолютний характер захисту підтверджується ст. 15 ЦК України, яка зазначає, що кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорення.

Справедливість, добросовісність та розумність, як принцип цивільного права, містить три складові, які взаємодоповнюють одна одну. Тільки їх поєднання найбільш повно розкриває суть даного принципу. Законодавець, об'єднавши три категорії, вказує, що цивільні правовідносини мають відповідати всім складовим вказаного принципу. С. Погрібний звертає увагу, що ці категорії є оціночними, вони не визначаються позитивним правом, у зв'язку з чим їх розуміння і застосування повинні ґрунтуватися не виключно на юридичних приписах, а з урахуванням суспільних уявлень (моральних, релігійних) про те, що є справедливим, добросовісним та розумним. Тільки в такому плані будуть узгоджені положення юридичних і моральних норм в правовому регулюванні суспільних відносин [9, с. 267].

Принципи, перелічені у ст. 3 Цивільного кодексу України, за своєю природою є приписами природного права. Їх природний характер не втрачається й у разі оформлення у позитивному праві, оскільки, по-перше, зміст цих принципів не може виводитися лише з положень позитивного права; по-друге, обмеження, встановлені законом щодо дії цих принципів, мають відповідати критеріям природного права, а саме: розумності, суспільній необхідності, пропорційності, тощо [6, с. 85].

Справедливість, свободу та рівність, як правові цінності, можна простежити у будь-якому праві. Разом з тим, найбільше вираження вони мають у цивільному праві. Справедливість, як

принцип, є необхідною, перш-за-все, у цивільно-правових відносинах. Вона врівноважує право і обов'язок, заподіяння шкоди та відповідальність за нанесену шкоду. Вона є мірою відносно значущості цінностей, мірою їх рівноваги і субординації. Справедливість виступає особливим механізмом, що підтримує міру рівноваги правових цінностей і водночас є визначальним моментом домінування при конфліктному зіткненні цих цінностей [10, с. 221]. Додержання вимог справедливості при визначенні міри свободи полягає насамперед у тому, що кожній особі слід надати якнайширшу свободу, яка була б сумісною з подібною системою свободи для всіх. В умовах соціальної держави свобода може бути обмежена заради цінностей соціальної справедливості та рівності [11, с. 125]. За Кантівським підходом яскравим проявом і доказом свободи є здатність людини добровільно, усвідомлено, розумно підпадати під примус морального закону, а значить самостійно чинити згідно обов'язку. Цей закон не вказує людині на конкретні обов'язки і нічого не забороняє. Він вимагає одного: в усіх своїх вчинках людина повинна приймати рішення самостійно [12, с. 60]. І за будь-яке прийняте рішення, яким би воно не було — правильним чи неправильним, справедливим чи несправедливим, людина має нести відповідальність. Саме природне право, втілюючи загальний досвід багатьох поколінь і народів, є вираженням свободи кожного індивіда. Як держава, будучи осередком суспільного інтересу не може існувати без права, так людина не може жити без свободи. Властиві людині свободу волі, автономію, гідність, тощо, не можливо уявити без права приватної власності. За правом власності закріплюється роль матеріального фундаменту для вільної особистості [13, с. 20]. Саме існування приватної власності є найбільш важливою гарантією свободи, причому не тільки для тих, хто має власні ресурси соціального благополуччя, але і в тій самій мірі для тих, хто таких ресурсів не має [14, с. 51]. Рівність, як природна категорія, у цивільному праві розкривається через формальну рівність усіх суб'єктів між собою. Вона створює однакові передумови для існування правовідносин між фактично нерівними суб'єктами, і, незважаючи на різний правовий статус цих суб'єктів, урівнює їх перед законом.

Дієвість цінностей права, в тому числі і цивільного, перевіряються практикою. Якщо вони не стають орієнтиром для суб'єктів правовідносин, нівеликуються ними, значить в подібному суспільстві втілені у принципах цінності такими не є, а закріплені в нормативних актах засади залишаються декларацією. Зараз українська держава знаходиться на межі катастрофи. Бідність переважної більшості населення знецінює, сти-

рає навіть найбільші цінності, такі, як життя, заміняючи їх псевдоцінностями. В сучасних умовах необхідно змінити відношення до принципів цивільного права, оскільки вони складають основу галузі цивільного права, а їх дотримання слугує мірилом правового характеру держави, ефективності всієї діяльності по регулюванню суспільних відносин, які складають предмет цивільного права, захисту прав та законних інтересів суб'єктів цивільного обігу [7, с. 133].

Принципи цивільного права в нашій державі повинні стати діючою нормою на рівні з іншими нормами, що регулюють конкретні відносини, а не залишатися декларацією. Особливо це стосується застосування їх при здійсненні судочинства. С.С. Алексєєв один з перших звернув увагу на те, що принципи цивільного права можуть використовуватись у якості нормативної основи при прийнятті правозастосовного рішення, вказавши, що у судовій практиці ще немає вказівок на основні засади цивільного права [15, с. 25]. Зараз в правозастосовчій практиці все частіше правники звертаються до основних засад (принципів), що свідчить про поступове вкорінення їх у нашому суспільстві. Закріплені в Цивільному кодексі України засади відповідають міжнародним стандартам і мають стати вимогою до сучасного українського суспільства щодо реалізації гуманістичної концепції особистості, виховання суб'єктів права.

Література

1. Буслинський В.А. Філософія: Навчальний посібник / В.А. Буслинський, П.І. Скрипка, В.Ю. Алексєєв, Л.М. Кусок // <http://ellib.org.ua>.
2. Графський В.Г. Традиции и обновление в праве: ценностное измерение перемен // Проблемы ценностного похода в праве: традиции и обновление / В.С. Нерсисянц и др. (отв. ред), РАН Институт Государства и права. — М., 1996. — 89 с.
3. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини в праві / О.О. Бандура: Монографія. — К.: Нац. акад. внутрішніх справ України, 2000. — 200 с.
4. *Собственность: право и свобода* / редакционная коллегия: В.Г. Графский, Л.С. Маммут, Е.Л. Скрипилев (отв. ред.) / Институт государства и права РАН, 1992. — 128 с.

Л.Г. Паращук

Принципи и ценности гражданского права.

В статье осуществлен анализ принципов гражданского права, закрепленных в действующем Гражданском кодексе Украины. Исследовано связь принципов гражданского права с правовыми ценностями.

L.G. Parashchuk

Principles and values of civil law.

The analysis of principles of civil law, fastened in the operating Civil code of Ukraine is carried out in the article. Investigational connection of principles of civil law with legal values.

5. П. Рабінович. Природні права людини і Цивільний кодекс України / П. Рабінович // Юридична Україна. — 2005. — № 7. — С. 48–55.

6. Довгерт А.С. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права / А.С. Довгерт // Університетські наукові записки, 2007. — № 2 (22). — С. 83–89.

7. Бондаренко Н.Л. Принципы гражданского права и их роль в нормотворческой и правоприменительной деятельности / Н.Л. Бондаренко // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». Том 22 (61). — № 1. — 2009. — С. 129–134.

8. *Цивільне право України: Підручник: У 2-х т.* / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т. 1. — 480 с.

9. Погрібний С.О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України / С.О. Погрібний: Монографія. — К.: Правова єдність, 2009. — 304 с.

10. *Філософія права: Навч. посібн.* / О.Г. Данільян, Л.Д. Байрачна, С.І. Максимов та ін., За заг. ред. О.Г. Данільяна. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — 272 с.

11. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) / С.П. Погребняк: Монографія. — Х.: Право. — 2008. — 240 с.

12. Кондратюк Л. Добро і зло в етиці І. Канта /Л. Кондратюк // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Філософія. — 2002. — № 8. — С. 58–61.

13. Старженецкий В.В. Россия и Совет Европы: право собственности / В.В. Старженецкий. — Л.: ОАО «Издательский дом» Городец», 2004. — 208 с.

14. Четвергин В.А. Введение в курс общей теории государства и права / В.А. Четвергин. Учебное пособие. — М.: Институт государства и права РАН, 2003.

15. Кузнецова О.А. Принципы гражданского права: Вопросы теории и практики / О.А. Кузнецова // Правоведение. — 2005. — С. 24–34 // www.law.edu.ru.